

שבט תשע"ו – ינואר 2016

אג'נדה נוספת לפמיניזם יהודי ד"ר אליזבט גולדוין

ד"ר אליזבט גולדוין עורכת טקסי חיים, מרצה במחשבת ישראל ומנחה בתי-מדרש פלורליסטיים

הפמיניזם היהודי, כמו כל התנועות הפמיניסטיות, יכול לזקוף לזכותו הישגים מרשימים ויחד עם זאת, עוד נותרה דרך ארוכה לעשותה לשיפור מעמדן של נשים במסגרת הדת והתרבות היהודית. ההישג הראשון במעלה שמאפשר את שאר השינויים הוא נגישות של נשים לכתבי הקודש בכלל, וללימוד תלמוד והלכה שנמנעו מהן בעבר, בפרט. נשים רבות, מכל הזרמים והקבוצות בארץ ובחו"ל לומדות תורה שבעל-פה. כתוצאה מכך, טוענות רבניות, יועצות בענייני נידה, ר"מיות במדרשות, מהרי"ת ומורות למקרא ותלמוד בבתי המדרש הפלורליסטיים ובאקדמיה הן היום מציאות קיימת. זה מאפשר לנשים (וגברים) הסבורים שמעמדן של נשים ביהדות מצריך שינוי לחפש דרכים שונות לשינוי זה בגבולות ההלכה הקיימת ובהרחבתם, וגם מתוך גישה א-הלכתית. המרחב הכאוב ביותר ובו ההישגים עוד רחוקים מלהשביע רצון, הוא מעמדה של האישה בדיני המשפחה במדינת ישראל, מעמד הנתון כולו בידי הרבנות שחלק ניכר ממנה חרדי. מצבן של פסולות החיתון (ביחד עם פסולי החיתון), העגונות ומסורבות הגט השתפר אך במעט בשנים האחרונות אם בכלל. החשש מהולדת ממזרים מהווה מנגנון הפחדה רב כוח על כלל הציבור ובפרט על נשים אלה. האנשים והארגונים העוסקים בנושא זה נאבקים מול מגמת החמרה וחרדה לשלמות המשפחה היהודית המושגת כולה על הנשים, של רבים מבתי הדין הרבניים.

מלבד תחום זה, אחד ממוקדי העיסוק הפמיניסטי היהודי הוא פטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן,¹ פטור המקנה להן מעמד דתי משני מעצם היותן נשים. הזרמים הליברליים ביטלו פטור זה ובכך השוו את מעמדן הדתי של הנשים לזה של הגברים,² אך הנשים האורתודוקסיות עדין נאבקות על מקומן בבית הכנסת ובחלוקת התפקידים הדתיים בקהילה.

התמקדות בסוגיה זו, עם כל חשיבותה, משתפת פעולה ללא משים עם הייררכיה דתית שאינה מובנת מאליה ואינה בלעדית ביהדות, אף כי היא דומיננטית בימינו. כוונתי לחשיבות היתר המוקנית למצוות שבין אדם למקום לעומת מצוות שבין אדם לחבירו. סיבות שונות, היסטוריות, סוציולוגיות ואחרות שלא כאן המקום לדון בהן, גרמו להתמקדות במצוות הדתיות ביחס למצוות שבין אדם לחבירו בדורות האחרונים. מצוות אלה הפכו לכלי המרכזי בהגדרת הזהויות היהודיות הדתיות השונות. אך האם באמת זהו מוקד הכרחי לזהות היהודית, לדת ולתרבות היהודיות? האם כה ברור שעיקרה של היהדות הוא הפולחן הדתי ולא היחסים הבינאישיים שהיא מנסה לעצב? חכמים רבים לאורך הדורות לא סברו כך.

נשים אינן פטורות מקיום מצוות שבין אדם לחבירו שברובן הגדול אינן מצוות שהזמן גרמן. מצוות כיבוד הורים למשל, היא מצווה שנשים חייבות בה והפטור המותנה הניתן להן מקיום מצווה זו הוא רק בדיעבד משום ש"אשה, אין סיפק בידה [=אינה יכולה] לעשות מפני שרשות אחרים עליה. אמר רב אידי בן אבין אמר רב:

¹ קידושין פרק א משנה ז

² אמנע מלדון כאן בפער שבין ההצהרה למציאות שבה נשים מתקשות להיכנס לעמדות הנהגה רוחנית גם בתנועות הליברליות וגם לא אדון בהבדלים בין קהילות ישראליות לקהילות צפון אמריקה בנושא זה. כל זה אינו במוקד ענייני כאן.

נתגרשה, שניהם שווים [לחיוב במצוות כיבוד אב ואם].³ כלומר שרק משום חלוקת התפקידים שהיתה מקובלת בזמנו, כאשר האישה הנשואה היתה כפופה לבעלה, ניתן לאישה פטור ממצווה זו. פטור זה פג מהרגע שבו האישה הפכה עצמאית עם גירושה. מכיוון שהיום אין "רשות אחרים" על רוב הנשים, אלא הן בוחרות כיצד לנהל את חייהן, בתוך משפחתן ומחוץ להן הרי שהן כמו הגרושה בימי התלמוד, וחיובות במצוות כיבוד הורים.

הדוגמאות הניתנות בברייתא המובאת באותה הסוגיה למצוות עשה שהזמן גרמא שמהן נשים פטורות הן "סוכה ולולב שופר וציצית ותפילין"⁴, כולן מצוות שבין אדם למקום. הדוגמאות למצוות עשה "שלא הזמן גרמא" שנשים מחויבות בהן הן: "מזוזה, מעקה, אבידה ושילוח הקן"⁵. הקמת מעקה לגג הבית והשבת אבידה הן מצוות שבין אדם לחבירו. באשר למצוות שילוח הקן, הנימוק הנדמה כמובן מאליו, שמדובר בחמלה בסיסית על הציפור האם שלא תראה בלקיחת גוזליה, עניין זה שנוי במחלוקת⁶ ובכל זאת נדמה שמדובר כאן בעניין הקשור ב"תיקון עולם". מצוות מזוזה היא מצווה כללית המתנה את קיומן של מצוות אחרות ומכאן חשיבותה והיא אכן אינה תלויה בזמן אלא במקום שהוגדר כתחומה המובהק של האישה. האם מצוות אלה שהאישה מחויבת בהן הן פחות חשובות ממצוות שהאישה פטורה מהן?

נשים חייבות במתן צדקה, גמילות חסדים על כל גילוייה (ביקור חולים, לווית המת, ניחום אבלים וכדומה) ואף כי הוצאות החינוך מושתות על האב (שבחברה הפטריארכאלית שלט על הרכוש המשפחתי באופן בלעדי) הרי שההנחה ההלכתית המובנת מאלה היא שעד גיל שש ילדים זקוקים לנוכחות אמם המטפלת בהם ודואגת ולחינוכם.⁷ מסיפורי חז"ל עולה שנשים עסקו לא פחות מן הגברים במתן צדקה והאכלת עניים.

נשים אינן פטורות ממצוות לא תעשה שרבות מהן הן מצוות שבין אדם לחבירו: איסור לשון הרע, גניבה ואונאת על כל סוגיה כולל אונאת דברים, האיסור להתעלם ממי שזקוק לעזרה ואפילו איסור מלאכה בשבת יכול להיחשב כמצווה שבין אדם לחבירו (שכן מדובר באיסור מלאכה של כל הכפופים למעסיק שלהם שחובה עליו להשביתם ממלאכה). זו כמובן רשימה מאוד חלקית שנועדה רק לשם המחשת הרעיון.

ההנחה שהמצוות החשובות יותר והמאתגרות יותר הן דווקא מצוות שבין אדם למקום כלל אינה מובנת מאליה. אולי יש מקום לשוב ולהעניק למצוות שבין אדם לחבירו, כמצוות המחייבות כל אדם בכל זמן, מעמד שווה לפחות למעמדן של המצוות שבין אדם למקום? אולי גם חשוב לראות את הקשר והתלות ההדדית שבין שני סוגי המצוות? כוונתי לכך שמצוות שבין אדם למקום מתנות ומאפשרות קיום הולם של מצוות שבין אדם לחבירו שהן העיקר. כך סבר הלל הזקן כשאמר שכל התורה אינה אלא לימוד של הכלל "מה ששנוא עליך לחברך לא תעשה"⁸. כלומר, שמצוות שבין אדם למקום נועדו לאפשר או להתנות את קיומו של הכלל המכונן של התורה שכולה עומדת על "מה ששנוא עליך לא תעשה לחברך". ואם אכן נתפוס את התורה כמכלול שבו היחס התקין שבין אדם לחבירו נמצא במוקד תשומת הלב, נגלה שמעמד האישה כמחויבת במצוות אינו כה גרוע כפי שאפשר היה לחשוב במבט ראשון. יותר מכך, פגיעה בכבודה של אישה בשל היותה אישה היא עבירה שבין אדם לחבירו (הלבנת פנים, אונאת דברים⁹ ועוד). רענון וחיידוש הערך הדתי המרכזי של מצוות אלה יאפשר לעמת בינן לבין מצוות אחרות מפרספקטיבה נכונה יותר.

³ בבלי קידושין ל ע"ב

⁴ שם לג ע"ב

⁵ שם לד ע"א.

⁶ בבלי כתובות כג ע"ב. וראו רמב"ן לדברים כב ו: "בלתי היות לנו לב אכזרי ולא נרחם... כי האכזריות תתפשט בנפש האדם".

⁷ למשל, תוספתא נידה פ"ב ה"ו; ירושלמי סוטה פ"ד ה"ד דף יט ע"ג; בבלי כתובות ס ע"א; בבלי עירובין פב ע"א – ע"ב; שם סוכה ע"ב.

⁸ בבלי שבת לא ע"א

⁹ בבלי בבא מציעא נח ע"ב – נט ע"ב. אכן יש רבנים המתייחסים אל המאבק הפמיניסטי כיום כסוגיה שבין אדם לחבירו, אבל תפיסה זו היא עדין בשוליים.

טענתי היא שזירת התמודדות פמיניסטית יהודית חשובה יכולה להיות בשינוי מעמדי של ערכים הנחשבים בדרך כלל "נשיים" ולכן מעמדם היום נחות. מצוות שבין אדם לחבירו, המנסות לעצב חברה של דאגה אכפתית של אדם לזולתו,¹⁰ חברה שבה אנשים רואים זה את זה ונענים לצרכים זה של זה היא בעיני אחד האתגרים החשובים ביותר של היהדות היום.

קיים דמיון וקשר עמוק בין "מוסר הדאגה האכפתית", גישה מוסרית המעמיקה להתייחס לנסיבות הספציפיות של כל מקרה, של כל אדם לגופו, של צרכי האדם הנזקק לדאגה ולא רק של הדואג; לבין כללי הלכה מסוג "די מחסורו אשר יחסר לו", שמשמעו שיש להעניק לעני את מה שהוא סבור שחסר לו אף אם זה מעבר לצרכים קיומיים בסיסיים. חז"ל מודעים לקושי לקבוע מידות קבועות והלכות נכונות תמיד כאשר מדובר ביחסים שבין אדם לחבירו. איך מודדים לשון הרע ומה חשוב וקיומי יותר לאדם, מזון או לבוש?¹¹ וכו' אלה סוגיות שאין בהן הכרעה. ההלכה שיודעת למדוד ולהגדיר גבולות ברורים בין מצבים, משאירה שטח אפור ובלתי מוגדר נרחב בתחומים הנוגעים ליחסים בין אנשים. כאילו דווקא דגם ההתייחסות של הדאגה האכפתית, ה"נשי" יותר מתאים למצוות שבין אדם לחבירו.

היהדות נותנת לנו שפה וכלים כדי להיאבק את מאבקם של כל המיעוטים במדינת ישראל: נשים, ילדים, עניים, בעלי צרכים מיוחדים ואנשים שאינם יהודים. נוכל לשוב אל הנביאים ולקרא ולהרים כשופר קולנו, "הֲלֹכֶף כְּאַגְמֹן לְאִשׁוֹ וְשֶׁק וְאַפֵּר וְצִיעַ, הֲלֹזָה תִקְרָא-צוֹם וַיּוֹם רְצוֹן לַיהוָה? הֲלוֹא זֶה צוֹם אֲבָחָרְהוּ, פִּתְחֵם חֲרָצְבוֹת רִשְׁעֵם ... הֲלוֹא פָּרַס לְרַעֲב לְחֶמֶד וְעֲנִיִּים מְרוֹדִים תִּבְיֵא בַיִת כִּי-תִרְאֶה עָרִם וְכִסִּיתוּ וּמִבְּשָׂרְךָ לֹא תִתְעַלֵּם". (ישעיה נח ה – ז). נוכל להשקיע את מיטב האנרגיה לא רק במאבק על הזכות או החובה לקיים מצוות עשה שהזמן גרמן אלא דווקא ובעיקר בדרישה מעצמנו להחזרת המצוות שבין אדם לחבירו למעמדן הראוי, במאמץ לקיומה של חברת מופת הדואגת למיעוטיה כמצווה דתית לכל דבר, וכמוקד של זהות יהודית (גם אם זהות זו אינה מוגדרת על ידי הדת). כמו נשותיהם של מר עוקבא ושל ר' חנינא – נוכל להיות דוגמא ומופת בעניין ולהוביל שינוי ערכים עמוק ונחוץ.

¹⁰ מושג שהתפתח דרך תפיסות פמיניסטיות של אתיקה על-ידי קרול גיליגן, נל נודינגס ועוד. ראו למשל, נל נודינגס, "דאגה אכפתית בחינוך", *הד החינוך*, אפריל 2008, עמ' 58 – 66.

¹¹ בבלי בבא בתרא א ע"א. על הקשר שבין פילוסופיה דאלוגית יהודית לבין מוסר הדאגה האכפתית וההנחות המשותפות להם, ראו: Batnitzky Leora, "Dependency and Vulnerability: Jewish and Feminist Existentialist Construction of the Human", Tirosh-Samuels Hava (ed.), *Women and gender in Jewish philosophy*, 2004, Electronic text pp. 127 – 152.